

"YUSIP-ZLIXA" DÁSTANINDA TROPLARDIŇ QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

G.A.Allambergenova - Qaraqapaq til bilimi kafedrası docenti

Tımbaeva Manzura - Lingvistika: Qaraqapaq tili qánigeligi magistrantı.

Annotaciya: Kórkem sóz iyeleri turmıs haqıyqatlıgın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwda kórkemlew qurallarınan ónimli paydalanadı. Kórkemlew quralları járdeminde shıǵarmanıń emocional-estetikalıq tásirsheńligi támiyinlenedi. Maqalamızda "Yusup-Zlixa" dástanında qollanılǵan troplar, olardıń qollanılǵan orınları haqqında sóz boladı. Troplardıń túrleri, bóliniw belgileri, qollanılıw ózgeshelikleri qısqasha sóz etiledi. "Yusip-Zlixa dástanında jumsalǵan troplardıń hár túrli xızmette keliwi, qaharman obrazlılıgın arttırıwda dástandaǵı mısallar menen analiz etildi.

Gilt sózler: Folklor, troplar, metafora, janlandırıw, teńew, epitetler, sinekdoxalar.

Sózdiń awısıw usılları dep bir sózdiń óziniń tiykarǵı mánisinen jańa mánige kóshiwine aytamız. Sózdiń awısıw usılları til biliminde de, ádebiyat iliminde de teńdey izertlenip kiyatırǵan másele bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq til biliminde bul másele kóbirek 90-jıllarda qolǵa alındı. Sózdiń awısıw usılları boyınsha keńirek ilmiy-teoriyalıq túsinikler professor E.Berdimuratovtıń "Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya"¹ miynetinde berilgen. Miynette ilimpaz sózdiń awısıw usıllarına, olardıń qollanılıwı, atqaratuǵın xızmetlerine hám túrlerine toqtap ótken.

Trop – (grek tilinen alınıp, basqa bir nársege aylanıw mánisinde) kóshpelilik, kórkem shıǵarmada bir nárсени sáwlelendiriw ushın sózlerdiń óziniń túpkilikli mánisinde emes, al kóshpeli maǵanada qollanılıwı esaplanadı. Kórkem ádebiyatta troptıń metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, litota, giperbola, simvol, janlandırıw hám t.b túrleri qollanıladı. Kórkem sóz iyeleri turmıs haqıyqatlıgın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwda kórkemlew qurallarınan ónimli paydalanadı. Kórkemlew quralları járdeminde shıǵarmanıń emocional – estetikalıq tásirsheńligi támiyinlenedi.

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нәқис. «Билим». 1994.

Metaforalıq usıl arqalı awısqa usıllardıń kópshiligi ulıwma xalıq tárepinen sol sózlerdiń tiykarǵı mánilerindey bolıp túsiniledi. Óz mánisiniń awısıwınan payda bolǵan sózlerdi metaforalar dep ataymız.

Metafora grek tilinen alınıp, meta – "qaytadan", fora – "kóshiremen" degen mánini ańlatadı. Metafora kórkem shıǵarmada eń ónimli qollanılatuǵın troplardıń biri. Metafora – zatları bir-birine megzetiwge tiykarlangan awıspalı súwretlewdiń túri. Metafora sózdiń tiykarǵı mánisinen basqa mánide awısıp qollanılıwı².

Professor E.Berdimuratov³ qaraqalpaq tilindegi metaforalardı úsh toparǵa bóledi. Bizde bul maqalamızda "Yusip-Zlixa" dástanında qollanılǵan metaforalardı úsh toparǵa bólip úyrendik:

1. Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar;

Muradım – **gúl júziń** kórsem,

Meniń menen dáwrän súrseń (308-bet).

Yusip aytar, kórer **kóziń rawshanı,**

Taza güldiń taza bolar gülsháni (323-bet).

Keltirilgen mısallardaǵı gúl júzi, kózdiń rawshanı, taza gúl sózleri metafora. Olar xalıq tilinde hámmege teńdey túsiniikli qollanıladı. Ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın troplar tiykarınan atlıq sózlerden jasaladı hám hámmege birdey túsiniikli boladı.

2. Ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlılıq sıpatqa iye metaforalar;

Jılan záhár saldı ishken asıma,

Ǵáplet sawdaların úyip basıma,

Rad áylep **kewil muddahasına**

Baǵlarına sol **búlbilim** kelmedi (300-bet)

Men dep endi **kúyer bawırı,**

Qáwmeti múgedek boldı (299-bet).

Dáslepki mısaldaǵı *jılan* sózi metafora, ol tuwra mánidegi jılan sóziniń awısıp, ishken as sózi menen qollanılıwı arqalı awıspalı mánidegi sóz jasap tur, keyingi qatarlarda bolsa, *ǵáplet sawdası*, *kewil muddaxası*, *búlbúl* hám *bawır* sózleri metafora. Bul sózlerde hám teńewdiń, hám metaforanıń elementleri bar. Bul metaforalar obrazlılıqqa iye, birinshi mısaldaǵı metaforaǵa uqsamaydı, lekin bul metaforalar ásirler dawamında qalıplesken turaqlı metaforalar. Bunday metaforalardı barlıq dástanlarda ushıratamız.

² Dosımbetova A. Ádebiyattanıwda kórkemlew quralları. Nókis. "Qaraqalpaqstan", 2012. 13-bet

³ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс. «Билим». 1994. 23-бет.

3. Uluwma xalıq tilinde tanımalıqqa iye emes metaforalar.

«Yusup-Zuláyha» dástanında E.Berdimuratov kórsetken metaforanıń túrleriniń ekewin ǵana ushıratamız.

Uluwma xalıq tilindegi hám ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlılıq sıpatqa iye metaforalar.

Pálek urdı maǵan **qazan**,

Jıǵıldı basıma ordam,

Aǵalıq haqqında bul jan,

Qusqa meni sawǵa qılmań (298-bet)

Ketkende eglenip **qozım** kelmese,

Meniń pándi-násiyxatım almasa...

Ǵapıl bolıp kárwanımdı kóshirdim,

Qolımdaǵı **suńqarımdı** ushırdım...(299-bet)

Bul mısallarda basqa folklorlıq shıǵarmalardaǵı sıyaqlı perzentin qozım, totım, palapanım; sáwgili yarın gúlim, shamshıraǵım, suńqarım; batırların arıslanım dep qollanıw arqalı metafora jasaw burınnan qalıplesken. Bul xalıqtıń milliy úrip-ádeti menen de baylanıslı. Bul mısalda *qozım*, *suńqarım* sózleri arqalı perzentler názerde tutılǵan, al, birinshi mısalda Yusiptiń sózinen keltirilgen bolıp, ol pálek, qus, qazan metaforası arqalı ómir daǵdarısların názerde tutıp tur. Metaforanıń bul túri folklorlıq dástanlardaǵı metaforalardıń tiykarın quraydı. Bunday metaforalarǵa kóplegen mısallardı keltiriw múmkin.

Áyleme dadı-pıǵan, aqırı quda yarın seniń,

Tagıw-gúl, sahrayu-biyaban ishinde, ǵam-ǵubarıń seniń,

Eki dúnya men **ǵárib**, dili-darıń seniń,

Ax neteyin, órtendi, jan menen tániń seniń,

Sayraǵan baǵ ishinde **totı sheker gúlim** meniń. (303-bet)

Ol **álip qáddińdi nun qılma**, bolıp turman men **ǵárib**... (303-bet)

Janlandırıw metaforanıń bir kórinisi. Janlandırıw adamlarǵa tán bolǵan qásiyetlerdi jansız predmetler, tábiyat hádiyseleri, haywanat yaki quslarǵa kóshiriw

arqalı payda bolatuǵın súwretlew quralı. Janlandırıw grek tilinen alıńan bolıp, kelbet jasayman degen mánini ańlatadı. Janlandırıwdıń eki túri bar:

1. Jansız zatlarǵa janlı adamday qatnas jasaw arqalı janlandırıwdıń jasalıwı: Áwliyeshilikte Yusiptiń anasınıń qábiri bar edi, Yusiptiń kózi anasınıń mazarına túsip, biyıqtıyar ókirip, túyeden ózin jerge attı. Barıp anasınıń qábirin qushaqlap, jılap turıp mına gázzeldi ayttı:

Dozaq otına jangannan

Tánde shıqpaǵan janım bar,

Kózim jaslı, júrek daǵlı,

Ayaq tusaw, qolım baǵlı

Zapıranday súlder qaldı

Bul kewlimde armanım bar.

Atadan ayrılıp Yusip,

Otqa janıp, kúyip pisip,

Giryana aza etip jılar,

Pal ornınan záhár ishıp,

Bendelikten nıshanım bar. (302-bet)

Joqarıdaǵı mısalda Yúsip qábirge janlıday qatnas jasap, ol menen tillesedi. Bul bolsa, jansız zatqa janlıday qatnas bildiriw sanaladı, yaǵnıy bul arqalı troplardıń bir túri bolǵan janlandırıw jasalǵan.

2. Tilsiz nárselerdi tili bar, sóyley alatuǵınday etip kórsetiw⁴. Tilsiz hám jansız zatlarǵa til pitiwi arqalı janlandırıwdıń jasalıwı. Janlandırıwdıń bul usılında endi tilsiz haywanlar adamday sóleydi. Bul haywanlardıń qaharmanlarǵa járdem beriwi ushın qollanıladı. Qıyalına sol waqıtta qábirge jan pitip, ruwhları shıǵıp, tap Yúsipke sóz sóylegendey boladı:

Ol álip qáddińdi nun qılma, bolıp turman men gárip,

Órtenip jan-tánim, hásiretke talıp turman men gárip...(303-bet)

---

⁴ Dosımbetova A. Ádebiyattanıwda kórkemlew quralları. Nókis. "Qaraqalpaqstan" 2012. 30-bet

Joqarıdağı misalda jansız qábirge til pitip, qábir sóyleydi, tilsiz zatqa til pitedi. Bul usıl “Yusip-Zlixa” dástanında basqa dástanlarğa salıstırğanda ónimsiz qollanılğan. «Yusip-Zlixa» dástanında janlandırıw basqa dástanlarğa qarağanda ónimsiz qollanılğan. Dástanda dialog formasında kelip metaforalıq usıldağı súwretlewler basım. “Yusip-Zlixa” dástanı qaraqalpaq folklorındağı az sandağı janlandırıwshılıq súwretlewlerge iye dástanlardıń biri. Dástandağı janlandırıwlarğa mısál keltireyik:

Tosattan aspannan **bir qus** payda bolıp: -Áy, Yaqıptıń ulları, hasılzadalar da bunday isti qılar ma? – dep hawadan qanat qağıp, búlbúl kibi nala qılıp bul gázzeldi oqıdı:

-Kewil qaralardıń isi, atası bilmegey bul isti,
Mómini ármanlı jáhid te hárgiz qılmağay bul isti,
Kiyeli islerden qorqıń, qarğıs alańlar hárgiz,
Sizlerdiń bul japańzıdı heshkimge salmağay hárgiz.
Atańız kózlerin jaslap, bolıp atır biytaqat,
Kórmesin bende dúnyada, basqa salmağay bunı,
Birewge etken qılmısıń, keler aylanıp ózińe,
Áshkara etińiz sırdı, basqa salmağay bunı (297-bet)

Mısaldağı qustıń sóylewi janlandırıwğa mısál bola aladı. Bul arqalı dástandağı waqıyalar keńirek ashıp beriledi. Yağnıy, dástannıń obrazlılıǵı kúsheyedi.

Epitet grek tilinen alınğan bolıp, anıqlaw mánisin ańlatadı. Anıqlawshı sóz anıqlanatuǵın sóz benen birigip, óziniń belgi-qásiyetlerin oǵan kóshirgen halda súwretlew obyektiniń anaw yamasa mınaw táreplerin sıpatlaydı. Epitetler anıqlawshıqa usap keledi, lekin obrazlılıqqa iye boladı. Epitetler ózi anıqlaytuǵın zattuń belgisin sıpatlap keledi. Epitet shıǵarma mazmunına obrazlılıq hám tásirsheńlik baǵıshlaytuǵın poetikalıq anıqlawshı bolıp tabıladı.

Ájel jalınları sóndi,
Dárt aylanıp ıshqı dóndi..
Sárwi qáwmet, gúl júzli, lábleri sheker,
Embedim pal kibi lábińnen seniń...(304-bet)
Zulpı shın kekilli, aqılımdı aldı,

Shamsikámar gúl júzine nal boldı.

Qayǵılı kewlime **jaqtı nur** saldı,

Jáne **jandım doslar yar pıraqında.** (304-bet)

Keltirilgen mısallardaǵı *ájel jalınları, dárt ishqlı, sárwi qáwmet, gúl júzli, sheker lábli, shın kekilli zulf, shámsikámar gúl júz, kewildiń jaqtı nuri, yar pıraqında janıw* sózleri epitet. Epitetler predmettiń belgisin bildiriw ushin qollanıladı. Anıqlawısthan ayırmashılıǵı onda obrazlılıq bar. Dástandaǵı epitetler tiykarınan eki sóz shaqabnan: kelbetlikten hám atlıqtan jasaladı.

Xosh ireńli qanjarday, **qasları káman** keldi,

Bir neshe jıllar jılatıp, shaxım tolaxan keldi... (308-bet)

Ólgenshe qarıydarman, **shın nuri** ayan keldi,

Onıń qáddi jamalı kúydirdi Ziliyxanı... (307-bet)

Keltirilgen eki mısaldıń birinshisi kelbetlik arqalı jasalǵan epitet, al ekinshisi atlıq arqalı jasalǵan. Dástanda bunday mısallar kóplesh ushırasadı.

Teńew. Folklorda da, jazba ádebiyatta da eń ónimli qollanılatuǵın kórkemlew qurallarınıń biri teńew. Bir zat yáki qubılıstı ekinshi bir zat yáki qubılıs penen salıstırıp súwretlew teńew dep ataladı. Teńewlerdiń tiykarǵı bólimi qaraqalpaq dástanlarında qaharmanlar obrazın jaratıw ushin qollanıladı. «Yusip-Zlixá» dástanında teńewler jiyi qollanılgan. Dástanlardaǵı teńewler tiykarınan *day-dey, tay-tey* qosımtası hám *kibi, yańlı, sıyaqlı, tárizli, uqsas* hám t. b. sózler arqalı jasaladı.

Xosh ireńli qanjarday, qasları káman keldi,

Bir neshe jıllar jılatıp, shaxım tolaxan keldi... (308-bet)

Júziniń shuǵlası **quyashtay** jaynar,

Náyleyin, men bende boldım gırıptar...(315-bet)

Shatırıń aldında júrer páyik bolıp **jel kibi,**

Artında tazı ertip, oń qolına qarshıǵa,

Kúnbe-kún húsniń zıyada, óziń de **palwan kibi,**

Aq júzinde bariq urar, huri-sawlatlar bárha (318-bet).

Keltirilgen mısallarda **day/tay** qosımtası hám **kibi** sózleri arqalı teńewler jasalǵan. Birinshi mısalda qasları qanjarǵa, júzi quyashqa teńelgen, al ekinshi mısalda júrisin jelge, ózin palwanǵa teńeledi. Dástandaǵı teńewler teńew jasawshı qosımtalar hám teńewshi sózler arqalı jasalǵan.

Sinekdoxanıń qollanıwı. Sóz mánisiniń awısıw usıllarınıń ishinde pútin ornına bólshek, bólshek ornına pútin, birlik ornına jalpı, jalpı ornına birlik almasıwı arqalı sinekdoxa jasaladı. Dástandaǵı sinekdoxalar tiykarınan pútin ornına bólshek, bólshek ornına pútinniń keliwi arqalı jasaladı. Bul dástanda sinekdoxalar adam músheleri arqalı jasalǵan. Sinekdoxaǵa mısallar keltireyik:

Qara kúnim kóp bolıp,

Eki kózden ayrılǵan (292-bet).

Men bir jatqan nasharman,

Jup tırnaqtıń zarıman (293-bet).

Bul eki mısalda adam músheleriniń qollanıwı arqalı jasılǵan. Dástandaǵı sinekdoxalardıń basım kópshiligin adam músheleri arqalı jasalǵan sinekdoxalar quraydı.

«Yusip-Zlixa» dástanında qollanılgan troplar haqqında tómendegishe juwmaqqa keliw múmkin. Barlıq dástanlardaǵı sıyaqlı «Yusip-Zlixa» dástanında da qaharmanlar, olardıń is-háreketleri, psixologiyasın ashıp beriwde metafora, teńew, metonimiya hám sinekdoxalar tiykarǵı xızmetti atqarǵan. Biraq dástanda basqa dástanlarǵa salıstırǵanda janlandırıw ónimlilew qollanıladı hám qaharmanlardı súwretlewde de, olardıń xarakterin ashıp beriwde de, konfliktti jaratıwda da janlandırıw tiykarǵı xızmetlerdiń birin atqaradı. "Yusip-Zlixa" dástanında biz mısal keltirgen troplardan basqa trop túrleri de kóp qollanılgan. Bul dástan tili ele de kóplew izertleniwdi talap etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс. «Билим». 1994 .
2. Dosımbetova A. Ádebiyattanıwda kórkemlew quralları. Nókis. "Qaraqalpaqstan", 2012.
3. «Юсип-Злиха» дәстаны. Қарақалпақ фолклоры. Көп томлық 43-56 томлар. Нөкіс «Илим», 2012.